

ESKİ RAMAZANLARIMIZ VE RAMAZAN EDEBİYATI

Abdullah Uçman

“Nerede o eski Ramazanlar!”

■ Eski İstanbul, eski İstanbul’da gündelik hayat, İstanbul’a ait örf, âdet ve gelenekler; Boğaziçi medeniyeti, eski zaman köşkleri, paşa ve vezir konakları, semâî kahveleri, meddahlar, tulumbacılar; İstanbul’un tarihî semtleri, Bizans surları, Kâğıthane ve Sâdâbâd eğlenceleri, lale bahçeleri, ramazan geceleri ve Direklerarası gibi sözler, son yıllarda sık sık duyduğumuz ve bugün artık 25-30 yıl önceki hâlinde bile eser kalmayan içinde yaşamakta olduğumuz İstanbul için pek de fazla bir anlam taşımayan kelimeler...

Eski ramazanlar, elbette Osmanlı Devleti’nin başşehri İstanbul başta olmak üzere, devletin diğer vilayetlerinde hayatın tamamen içindeydi. Vezir konaklarındaki iftar ziyafetleri, davetlilere bir kese içinde verilen dış kiralari, teravih için başta selatin camileri olmak üzere her gece ayrı ayrı şehrin hemen bütün büyük camilerini dolaşma; teravihten sonra Şehzadebaşı’nda Direklerarası’ndaki eğlenceler, davulcunun okuduğu mânilerle sahura kalkış, öteden beri süre gelen gelenek zincirinin birer halkası idi. Bunların bir kısmını, özellikle XIX. yüzyılın sonu ile XX. yüzyılın başlarında yaşanan ramazan hayatını bugün bize Ercüment Ekrem Talu *Teravihten Sahura* (İstanbul 1923), Semih Mümtaz *Tarihimizde Hayal Olmuş Hakikatler* (İstanbul 1948), Ahmed Esad Ben’im *Ramazan Geldi Hoş Geldi...* (İstanbul 1949), Halid Fahri Ozansoy *Eski İstanbul Ramazanları* (İstanbul 1968), Cenab Şahabeddin *İstanbul’da Bir Ramazan* (haz. Abdullah Uçman, İstanbul 1994), Süheyl Ünver *Bir Ramazan, Binbir İstanbul* (haz. İsmail Kara, İstanbul 1997), Balıkhâne Nâzırı Ali Rıza Bey *İstanbul’da Ramazan Mevsimi* (haz. Ali Şükrü Çoruk, İstanbul 1998), son olarak da Sermet Muhtar Alus *Eski İstanbul’da Ramazanlar ve Bayramlar* (haz. Mustafa Kirenci-Eren Yavuz, İstanbul 2024) adlı eserlerinde bütün canlılığı

ve ayrıntılarıyla anlatmışlardır.¹

Osmanlı Dönemi'nde özellikle İstanbul ramazanları o kadar renkli ve ilgi çekicidir ki, Osmanlı ülkesini ziyarete gelen birçok Batılı seyyah hatıratlarında uzun uzadıya ve bütün ayrıntılarıyla ramazanlardan bahsetme gereği duymuşlardır. Mesela Théophile Gautier *Constantinople* adlı eserinde, XIX. yüzyıl ortalarında ziyaret ettiği Osmanlı başkentinde seyredip hayran olduğu mah-yaları unutulmaz ifadelerle dile getirir.²

Ramazan ayında özellikle Şehzadebaşı'nda Direklerarası'nda ikindiden sonra bir hareketlilik başlar, bütün şehir halkı âdeta sokaklara dökülür; iftarın hemen arkasından ise çayhanelere girilir. O devrin çayhaneleri, çay ve kahve tiryakilerinin devam ettiği, çayhaneden ziyade birer edebiyat mahfili mevki-sindedir. O tarihlerde özellikle Şehzadebaşı ve Vezneciler'de çok ünlü kahve-hanelerle çaycılar mevcuttur. Bunlar arasında mesela Çaycı Hacı Reşid, Direk-lerarası'nda küçük bir dükkânın sahibidir ve onu tanımamak, devrin meşhur şair ve ediblerinden Muallim Nâcî'yi bilmemek; uzaktan da olsa Halid Ziya'yı, Cenab Şahabeddin'i, Mehmed Rauf'u görmemek; Ahmet Midhat Efendi ile gö-rüşmemiş olmak kadar büyük bir eksiklik kabul edilir.

Eskiden bu çayhanelerde devrin tanınmış edebiyatçıları bir araya gelir ve ede-bî sohbetler, zaman zaman da münakaşalar yaparlarmış. Çayhanelerin müş-terileri genellikle çayı nargileyle, kahveyi de sigara ile içer ve böyle yapma-yanlar "Ehl-i keyif" olmadıklarını ilan etmiş sayılmış. Bu gibi özelliklerini günümüzde tamamen kaybetmiş olan kahvehanelerin daha Cumhuriyet'ten önceki yıllarda değişmeye başladığını, bu mekânlarda artık bu tür çay ve kah-ve tiryakilerinin kalmadığını ve bu mekânların artık edebiyatçıların buluşma mekânı olmaktan çıktığını o yılları yaşayan edebiyatçıların hatıralarından öğ-reniyoruz.

Tanzimat Devri'nin biraz gadre uğramış bahtsız şair ve ediplerinden Muallim Nâcî de yaşadığı devrin ramazanlarından birini "Direklerarası'nda Şairler" adlı bir makalesinde şöyle anlatır:

"Ramazan-ı Şerîf münasebetiyle geceleri Şehzâdebaşı pek lâtif oluyor. Her kı-raathâne, her çaycı dükkânı bir matla-ı nûr! Bu aydınlık sayesinde pek güzel seçilmekte olan dil-firîb çeşreler bütün levha-i sürûr! Her yerde bir mükâle-me-i dûrâ-dûr!

Bu mükâlemeciler içinde şairler de bulunuyor, bunlar ara sıra münasebet gel-mese bile getirip beyitler okuyorlar. Bu beyitler bazen hiç okunmamışa dönü-yor, çünkü gürültüye tesadüf ediyor.

1 Burada isimleri zikredilen kitaplara *Ramazan Kitabı* (haz. Özlem Olgun, İstanbul 2000) adlı eski ramazanlara ait yazılardan seçilmiş güzel bir antoloji mahiyetindeki kitapla, konuyla ilgili ayrıntılı ve son derece önemli bir araştırma-inceleme mahsulü olan François Georgeon'un *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e İstanbul'da Ramazan* (çev. Alp Tümmertekin, İstanbul 2018) adlı kitaplarını da ilave etmek gerekir.

2 *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e İstanbul'da Ramazan*, s. 10, 12.

Direklerarası'nda böyle beyit okumak için en münasip mevki Çaycı Reşid Efendi'nin dükkânıdır, orada dinleyen bulunur. Bu dükkânda her gece iki üç şair olsun görülebilir. Mecmaü's-şuarâ itlâkına şâyândır.

Oranın müdavimi olan şairler uzun uzadıya değil, biraz dinlenebilecek surette müşâare ederler. Esnâ-yı müşâarede Koca Reşid Efendi çayları çenelerine dayar. Çayın nefâsetinden memnun olduklarını edebiyat arasında muhtasarca söyleşerek içmeğe başlarlar. Bazı şairler vardır ki, inşâd-ı şî'ye çokça dalar da üzerinden ancak bir yudum içebilmiş olduğu çayı soğutuncaya kadar çabalar. O aralık Reşid Efendi gelip de: "Efendi, çayınız soğuyor!" diye ihtar edecek olsa dahi para etmez.

Okudukları şiirler hemen umumen üstat malı şeylerdir. Kendi taraflarından uydurulmuş mevzûn söz ağızlarından pek nâdir olarak çıkar. Bunda zavallı şairleri mazur görmelidir. Artık çay keyfiyle de şiir söylenmez ya!

Dün gece fevkalâde olarak dükkân-ı Reşid'de şiir söylenmiş. Müşâirlerden birisi bil-bedâhe olmak tavrıyla demiş ki:

*Gark-ı nûr etti gelip şehrimizi mâh-ı sıyâm,
Geliniz söyleşelim biz dahi parlak parlak!*

Bir diğeri de şöyle mukabele eylemiş:

*Ramazanda yürümez kâide-i şûrb-i müdâm,
Bâri çay nûş edelim şevk ile bardak bardak!*

Bu mücavebeyi işitenlerin cümlesi beğenmiş. Reşid Efendi ise zaten muhibb-i şiir ve şuara bir zat olduğu cihetle o kadar memnun olmuş ki hemen malına kıyarak beyitleri söyleyen iki şaire cabadan birer âlâ çay takdim etmiş.

Âferin Reşid Efendi'ye ki hüsn-i muamele ile dükkânına birtakım erbâb-ı akıl ve edebi celb etmeğe muvaffak oluyor!"³

Bir ara "Çaycı Reşid'in dükkânında şairler var!" sözü bütün İstanbul'da yayılır. Şiir meraklıları koşup buraya gelirler. Ta Boğaziçi'nden gelenler bile vardır. Bunlar peykeye ya da iskemleye çöker çökmez çaycıyı yanlarına çağırır ve şöyle sorarlar:

-Burada şairler varmış, hani?

İşte o zaman Çaycı Reşid Efendi zevkten dört köşe olur. Fakat nedense, Çaycı Reşid buraya uğrayan saz şairlerine hiç yüz vermez...

Ahmed Rasim *Şehir Mektupları*'nda⁴, Halid Fahri Ozansoy da *Eski İstanbul Ramazanları*'nda Çaycı Hacı Reşid Efendi ile onun dükkânının duvarlarında asılı Türkçe ve Farsça beyitlerden uzun uzadıya söz ederler.⁵

3 *Mektuplarım*, İstanbul 1303 (1886), s. 165-167.

4 *Şehir Mektupları*, İstanbul 1910, s. 124-125.

5 *Eski İstanbul Ramazanları*, İstanbul 1968, s. 55-58.

Edebiyat-ı Cedide topluluğunun Halid Ziya ile birlikte iki romancısından biri kabul edilen Mehmed Rauf da hatıralarında Müncî Fikri vasıtasıyla Halid Ziya, Ahmet Rasim, Rıza Tevfik ve *Servet-i Fünun* mecmuası sahibi Ahmed İhsan Bey’le bir ramazan gecesi Direkterarası’nda Kâzım’ın Kırâathânesi’nde nasıl tanıştıklarını bütün ayrıntılarıyla anlatır.⁶ Aynı şekilde Halid Ziya da *Kırk Yıl* adlı hatıratında Mehmed Rauf’un anlattıklarını biraz daha ayrıntılı şekilde hikâye eder.⁷

*

Alphonse de Lamartine, Uzak Doğu ile ilgili hatıralarını anlatırken, “Şarkta her şey biraz şiirdir!” der. Lamartine’in bu tespiti bile, Doğulu bir millet olan bizim hayata bakışımızı ne kadar güzel özetler!

Divan kültürü örnekleri arasında yer alan ve başlı başına birer hikâye ya da roman denebilecek bir kısım mesnevilerle düğün veya eğlenceleri konu eden surnameler; çeşitli Osmanlı şehirlerinin anlatıldığı şehrengizler; Miraç kandillerinde okunan miraciyeler; çeşitli padişahların gazâlarını konu edinen gazavatnameler; *Süleymannâme*, *Selîmnâme* ve *Hamzanâme*’ler, Türk milleti-nin edebî ve kültürel değerlerini ortaya koyan dikkate değer örnekler arasında yer almaktadır. Bu yazılı ürünlerden başka, halk arasında nesilden nesle şifahi olarak aktarılıp gelen destanlar, türküler, mâniler, ninniler, ağıtlar, deyişler, menkıbeler ve kahramanlık hikâyeleri de farklı bir zenginliğe sahiptir.

Eski Türk edebiyatının sözlü örnekleri arasında yer alan ramazan mânileri ise erbabı için başlı başına bir hazine değerindedir. 70’li yıllarda İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesinde bir yıl benim de hocam olan merhum Âmil Çelebioğlu, yıllar önce, bu mânilerden sadece İstanbul’da ve “Vak’a-i Hayriyye”nin vuku bulduğu 1826 yılında okunanları *Ramazannâme* adıyla bir kitapta bir araya getirmişti.⁸ Şifahi edebiyat örnekleri arasında yer aldıkları için edebiyat tarihlerinde üzerinde pek durulmayan ramazan mânileri, bu kitapla birlikte konuyla ilgilenenlerin istifadesine sunulmuş ve kültür hayatımızda önemli bir yeri doldurmuştu.

Âmil Çelebioğlu’nun ifadesiyle, “Eski İstanbul ramazanlarında her gün iftar ve sahur vakitlerinde davulcu ya da bekçi tarafından okunan mâniler edebiyat açısından olduğu kadar İstanbul folklorunun tanıkları olması bakımından da kıymetli bir dil ve kültür yadigârlarıdır. Bu mânilerde hikmetli sözlerin yanında, çoğunlukla nükteli bir dil kullanılması dikkati çeker. Bunun amacı, muhatabı güldürmek ve eğlendirmek, hoşça vakit geçirmek olduğunu söylemek mümkündür. Bu şekilde dinî günlerin, çeşitli vesilelerle sadece birer ilâhî vazife olmaktan çıkarıldığı, burada olduğu gibi iftarda, sahurda okunan mânilerle

6 Mehmed Rauf, *Edebî Hâtıralar* (haz. Mehmet Törenek), İstanbul 1997, s. 18-19, 24-25.

7 *Kırk Yıl*, İstanbul 2017, s. 311-314.

8 Tercüman 1001 Temel Eser, S 22, İstanbul 1973; 2. bs. İstanbul 2019.

onların *Bu mâh aylar yücesidir/Zevk u safâ gecesidir* denilerek bir neşe kaynağı kılındığı, yolu gözlenir bir hâle getirildiği, külfet değil, büyük bir nimet bilindiği kolaylıkla görülebilir.”⁹

Bütün bir imparatorluk coğrafyasını değil de sadece İstanbul’da okunan ramazan mânîlerini ihtiva eden bu örneklerde hayatla dinin, hayatla sanatın birbirinden ayrılmaz bir şekilde iç içe olduğunu görüyoruz. Bir mâni ustasının ağzından bir davulcu:

*Gökler kapısı açılır,
Âleme rahmet saçılır,
Bu mübârek Ramazanda,
Hülle donları biçilir. (s. 46)*

derken söylediklerinin ne anlama geldiğinin de herhâlde farkındadır. Çocukluğumda Edirne’de duyduğum ve herhâlde sık sık tekrarlandığı için bir türlü unutamadığım şu mânînin, elimizdeki kitaptan, biraz değişik şekilde İstanbul’da da söylendiğini öğrendim:

*Yeni Cami direk ister,
Dayanmağa yürek ister,
Benim karnım toktur amma,
Arkadaşım börek ister!*

Bunun biraz değişik bir şekli kitapta şu şekilde yer alıyor:

*Bizim evde çoluk çocuk,
Gece gündüz çörek ister,
Benim karnım toktur amma,
Cariyeniz börek ister! (s. 56)*

Bir de önemli şu husus var: Atalarımız en acı olayları bile karşısındakini incitmeden anlatmayı bilmiş ve onları hikâye ederken mümkün mertebe yumuşatmıştır; Doğu toplumlarında trajedinin olmaması belki de bundandır. Osmanlı toplumunda Allah bile yargılayıcı sıfatıyla değil de yarlıgayıcı (affedici) sıfatıyla zihinlerde yer etmiştir:

*Yargılama günahın kulun,
Hayır işlere varsın elin,
Sahur vaktinde makbuldür,
Dest açıp duada bulun! (s. 47)*

İnsan konuşurken daha tabii, daha açık yürekli, daha içten, daha samimidir de yazarken yani yazdıklarını başkalarının da okuyacağını, bunların ele güne çıkacağını hesap ederken daha dikkatli davranır. Durum sözlü ve anonim ürünlerde de aynen kendini gösterir:

⁹ age., s. 7-8.

*Bekçide hûb nefes olmak,
Ne müşkildir beyit bulmak,
Kolay deyip geçmeyelim,
Ne belâdır davul çalmak. (s. 89)*

örneğindeki samimiliği pek az divan şairinde görürüz. Ya da:

*Bekçiniz kişi gözetir,
Paralı işi gözetir,
Lâkırdıya kulak asmaz,
Hemen bahşişi gözetir. (s. 85)*

örneğinde mânici, kalbinden geçenleri olduğu gibi dile getirmekte bir sakınca görmez.

Âmil Çelebioğlu hocamızın yapmış olduğu tasnife göre Ramazan mânilerini konularına göre başlıca iki gruba ayırmak mümkündür:

1. Ciddi mahiyette olan mâniler,
2. Mizahi tarzda olan ve daha çok eğlendirmeye yönelik mâniler.

Ramazan ayının gelişi, hikmet ve faziletleri, camiler ve buna benzer konular genellikle birinci kısımda ele alınırken, ikinci bölüme dâhil edilen ve yer yer uzatılan mânilerde ise, mesela “Sanatlar faslı”, “Lisan-ı sübyan faslı”, “Kimya faslı”, “Hekim faslı”, “Kedi-sıçanlar faslı” gibi kısımlarda o devir insanının zekâsı ve mizah gücü ortaya konulmuştur.

Müstakil 120 farklı konu 1475 adet mâni içine sığdırılırken ister istemez bazı tekrarlar da kaçınılmaz olacaktır. Fakat bütün bunların yanında bir nevi gül kasidesine benzeyen bir “Gül faslı” vasfındaki şu mâni ne kadar anlamlıdır:

*Güldür veren dehre safâ,
Güldür veren câna safâ,
Gülşen içinde şevk ile
Goncalar eyler merhaba. (s. 66)*

Ve “Bülbül faslı”ndan şu mâni, sıradan bir davulcunun kolay kolay söyleyemeyeceği, sanatkârâne bir ifade gücüne sahiptir:

*Evveli fikr eder bülbül,
Hâline şükr eder bülbül,
Hudâ'nın bin bir ismini,
Rûz u seher zikr eder bülbül. (s. 69)*

Ramazannâme, yukarıda da belirttiğim gibi, sadece ramazan ayı boyunca bekçi ve davulcuların eski İstanbul'un cadde ve sokaklarında, muhtemelen önceden ezberledikleri, son derece renkli sözlü kültür örneklerinden oluşmaktadır. 120 bölümden meydana gelen kitaptaki mâniler, esasında odundan kömüre, pirinçten tatlıya, gülden bülbüle kadar içine günlük hayattaki hemen her şeyin dâhil edildiği canlı bir panorama gibidir. Bunun içine ramazan ayı ile ilgili

unsurlar kadar meselâ “Gül faslı”, “Hekimlik faslı”, “Ocaklar faslı”, “Pireler faslı” gibi gündelik hayata ait başka şeyler de dâhil edilmiştir. 100’ün üzerinde fasıl ve 1475 mânî ile türünün en hacimli örneği olan *Ramazannâme*, sadece edebiyat açısından değil, şehrin birçok semtiyle mesire yerleri, örf ve âdetleri, hatta meyve ve tatlılarına varıncaya kadar çeşitli yönlerinden söz eden dinî, tarihî, coğrafi ve sosyal yönleriyle de zengin muhtevalı bir eserdir.

*

Yaşı ellinin üzerinde olanların ramazan denince hemen hatırına geliveren ve on bir ayın sultanı ramazanı simgeleyen bazı şeyler vardır: Mesela iftar topu, mânîler okuyarak mahalleyi sokak sokak dolaşan Ramazan davulcusu, iftar sofrası, sahur sofrası, şerefelerinde kandiller yanan minareler, mahyalar; öğleden önce, ikindiden sonra camilerde veya evlerde okunan mukabeleler, cemaatle kılınan teravih namazları, özel davetlerde iftardan sonra verilen dış kiralari, Kadir gecesı, arife günü, nihayet bayram ve bayramlaşma...

Belli bir yaşı geçtikten sonra genellikle “Nerede o eski günler! Nerede o eski Ramazanlar!” şeklinde geçmişe duyulan özlem, acaba yaşadığımız zamandan memnun olmama veya geleceğe güvenle bakamamaktan mı ileri geliyor? Çocukluğumuzun ramazanları acaba bugünden daha mı güzeldi veya daha mı anlamlıydı? Merhum M. Orhan Okay bir yazısında: “Şimdilerde eski ramazanlar da aranıyor. Eski ramazanlar gerçekten daha mı güzeldi? Yoksa her kaybettiğimiz şey gibi o da mı bize güzel geliyor? (...) Şimdi insanın bu hissî davranışını dikkate alarak söyleyeyim ki benim çocukluğumdaki, yani altmış küsur yıl öncesinin ramazanları bugünkünden daha güzel değildi. Ve ileriki nesiller bizim bugün yaşadığımız ramazanları da hasretle anacaklar.”¹⁰ dese de bence eski ramazanlar bugünkülerden daha sade ve daha anlamlıydı! Diğer büyük şehirleri bilmiyorum ama bugün İstanbul’da iftar topu atılmıyor; on beş yirmi yıl kadar önce Fatih İtfaiyesinde iftar vaktinde top sesini andıran bir şey patlatmaya kalktılar ama birileri rahatsız oluyor diye derhâl vazgeçilmişti. Aynı şekilde sahur vakti sokak aralarında dolaşıp sahura kaldırmak için davul çalan davulcudan rahatsız olanların bulunduğunu da işitiyoruz. İstanbul’u bilmiyorum ama eskiden hemen herkesin birbirini tanıdığı küçük şehirlerde ramazanda bir ay boyunca lokantalar ve meyhaneler kapatılır, kahvehaneler gündüz çalışmaz, oruç tutmayanlar ya da tutamayanlar oruçluya saygı gösterir ve gündüzleri sokakta aleni şekilde asla oruç yenmezdi. Kısacası ramazan ayının bir ruhu, daha doğrusu bir ruhaniyeti vardı ve bunu beldenin bütün ahalisi her hâliyle yaşırdı.

Çocukluğumuzda sahura kalkmak, uykulu uykulu yer sofrasında erik veya üzüm hoşafıyla birlikte pilavı kaşıklamanın lezzeti; akşam vakti pencerede iftar topunu, minarede kandillerin yanmasını beklemenin zevki ya da camide akşam namazından önce iftar için dağıtılan zeytin tanesinin veya bir lokma

10 “Ah O Eski Ramazanlar...”, *Bir Başka İstanbul*, İstanbul 2002, s. 168-169.

pidenin tadı, kış aylarına rastlayan ramazanlarda iftar sofrasında tarhana çorbasının lezzeti, yaşanmadan anlaşılabilecek şeylerden değildir! Teravih namazı kılmak için cümbür cemaat selatin camilerine gidiş ve orada o muhteşem kalabalıkla birlikte, o kalabalığa karışarak, tekbirler ve salavatlar eşliğinde kılınan namazların ulviyeti acaba kelimelerle ifade edilebilir mi?

Henüz bülüğ çağına gelmemiş ama oruç tutmaya heves eden çocuklar için bir yarım oruç vardı ve öğleye kadar tutulan bu yarım oruçlar ev halkından birileri tarafından satın alınırdı! Şimdiki çocuklar bunları nereden bilecek çünkü bu gibi âdetlerimiz artık yaşamıyor ki!

Bir gün ders sırasında nasılsa yeri geldi “diş kirası”ndan bahsettim, koca sınıfta “diş kirası”nın ne olduğunu ne duyan çıktı ne de bilen! Hâlbuki 80’li ve 90’lı yıllarda Beyazıt’ta Beyaz Saray’ın alt katında Enderun’daki cumartesi iftarlarından sonra hane sahibi rahmetli İsmail Özdoğan’ın “diş kirası” olarak her misafire eski kitaplardan bir kitap hediye etmesi; 2000’li yıllarda Kitabevi sahibi Mehmet Varış’ın iftar davetlilerine o yıl bastığı bir Ramazan kitabı takdim etmesinin üzerinden daha ne kadar zaman geçti!

Yukarıda isimlerini zikrettiğim eski İstanbul ramazanlarıyla ilgili hatıraları okurken insan ister istemez “Nerede o eski Ramazanlar!” demekten kendini alamıyor...